

अनुक्रमणिका

अ नु क्र म णि का

प्राक्कथन

अनुक्रमणिका

प्रथम अध्याय - मेहरुन्निसा परवेज : व्यक्तित्व और कृतित्व

पृष्ठ १ - २५

- १.१ व्यक्तित्व ।
- १.१.१ जन्म ।
- १.१.२ माता-पिता ।
- १.१.३ बचपन ।
- १.१.४ शिक्षा ।
- १.१.५ वैवाहिक जीवन ।
- १.१.६ साहित्य सृजनारंभ ।
- १.१.७ सफलता की ओर ।
- १.१.८ प्रेरणास्रोत ।
- १.१.९ सामाजिक कार्य-परिचय ।
- १.१.१० सम्मान एवं प्राप्त पुरस्कार ।
- १.१.११ साहित्य-सृजन का उद्देश्य ।
- १.२ कृतित्व ।

- १.२.१ कहानी संग्रह ।
- १.२.१.१ आदम और हव्वा ।
- १.१.१.२ टहनियोंपर धूप ।
- १.२.१.३ गलत पुरूष ।
- १.२.१.४ फाल्गुनी ।
- १.२.१.५ अंतिम चढ़ाई ।
- १.२.१.६ ढहता कुतुबमीनार ।
- १.२.२ उपन्यास ।
- १.२.२.१ आँखों की दहलीज ।
- १.२.२.२ उसका घर ।
- १.२.२.३ कोरजा ।
- १.२.२.४ अकेला पलाश ।
- १.२.२.५ पत्थरवाली गली ।
- १.२.३ लेख ।
- १.२.४ संस्मरण ।
- १.२.५ संपादन ।
- निष्कर्ष ।

द्वितीय अध्याय - तत्वों के आधार पर ' अकेला पलाश '

उपन्यास की समीक्षा पृष्ठ २६ - १२३

२.१ कथावस्तु ।

- २.१.१ महत्त्व ।
- २.१.२ कथावस्तु (संक्षिप्त कथानक) ।
- २.१.३ ' अकेला पलाश ' उपन्यास के कथानक का विकास ।
- २.१.४ कथानक के गुण एवं विशेषताएँ ।
- २.१.४.१ मौलिकता ।
- २.१.४.२ संभवता ।
- २.१.४.३ प्रबंध कौशल ।
- २.१.४.४ सुगठन ।
- २.१.४.५ रोचकता ।
- २.१.४.६ मानव-जीवन की समस्याओं का चित्रण एवं व्याख्या ।
- २.१.४.७ प्रतिनिधित्व का संकेत ।
- २.१.४.८ जीवन की विविध अवस्थाओं का चित्रण ।
- २.१.४.९ जीवन पक्षों के महत्त्व का मूल्यांकन ।
- २.१.४.१० अनुभूतियों की पूर्ण अभिव्यक्ति ।
- ३.१.५ कथावस्तु के प्रकार ।
- २.१.५.१ अधिकारिक कथावस्तु ।
- २.१.५.२ प्रासंगिक कथावस्तु ।
- २.१.५.३ संगठित कथावस्तु ।
- २.२ पात्र और चरित्र-चित्रण ।
- २.२.१ प्रमुख पात्र ।

- २.२.१.१ तहमीना ।
- २.२.१.१.१ बाह्यपक्ष ।
- २.२.१.१.१.१ सौन्दर्यवती ।
- २.२.१.१.२ आंतरिक पक्ष ।
- २.२.१.१.२.१ मध्यवर्गीय शिक्षित नारी ।
- २.२.१.१.२.२ स्वाभिमानिनी नारी ।
- २.२.१.१.२.३ सेवाभावी नारी ।
- २.२.१.१.२.४ स्वावलम्बी नारी ।
- २.२.१.१.२.५ आधुनिक नारी ।
- २.२.१.१.२.६ प्रेमी के प्रति प्रतिशोध की भावना ।
- २.२.१.१.२.७ जीवन के प्रत्येक सौदे में पराजय ।
- २.२.१.१.२.८ भारतीय नारी ।
- २.२.१.१.२.९ दायित्व निभाने में असमर्थ ।
- २.२.१.१.२.१० प्रेममयी माता ।
- २.२.१.१.२.११ अन्तर्द्वन्द्व पीड़ित नारी ।
- २.२.१.१.२.१२ वैवाहिक सम्बन्ध एक कट घरा ।
- २.२.१.१.२.१३ अकेलेपन से पीड़ित ।
- २.२.१.१.२.१४ शारीरिक और मानसिक घुटन ।
- २.२.२ सहायक एवं गौण पात्र ।
- २.२.२.१ जमशेद ।

- २.२.२.१.१ अहंवादी ।
- २.२.२.१.२ स्त्री को गौण माननेवाला ।
- २.२.२.१.३ स्वतंत्र विचारों को माननेवाला ।
- २.२.२.१.४ पत्नी को बंधन में रखनेवाला ।
- २.२.२.१.५ पत्नी की सफलतापर जलनेवाला ।
- २.२.२.१.६ पुरूषत्वहीन ।
- २.२.२.२ तुषार ।
- २.२.२.२.१ मशहूर तथा काबील एस.पी. ।
- २.२.२.२.२ परिस्थिति से समझौता करनेवाला ।
- २.२.२.२.३ जिन्दादिल स्वभाववाला ।
- २.२.२.२.४ आकर्षक व्यक्तित्ववाला ।
- २.२.२.२.५ धार्मिक ।
- २.२.२.२.६ आधुनिक विचारधारा का समर्थक ।
- २.२.२.२.७ स्वार्थी ।
- २.२.२.२.८ डरपोक ।
- २.२.२.२.९ वास्तववादी ।
- २.२.२.२.१० दायित्व को निभानेवाला ।
- २.२.२.२.११ दूसरों के मन को जाननेवाला ।
- २.२.२.२.१२ प्रेरणादायी ।
- २.२.२.२.१३ यथार्थवादी ।

- २.२.२.३ नाहिद ।
- २.२.२.३.१ सुन्दर ।
- २.२.२.३.२ गम्भीर ।
- २.२.२.३.३ आत्मकेन्द्रित ।
- २.२.२.३.४ विद्रोही प्रेमिका ।
- २.२.२.३.५ धार्मिक ।
- २.२.२.३.६ स्नेहमयी माता ।
- २.२.२.३.७ परिवार के दायित्व को निभानेवाली ।
- २.२.२.३.८ आंतरजातीय विवाह के कारण दुःखी ।
- २.२.२.४ विपुल ।
- २.२.२.४.१ होशियार ।
- २.२.२.४.२ जीवन को सहजता से लेनेवाला ।
- २.२.२.४.३ मेहनती ।
- २.२.२.४.४ हमेशा खुश रहनेवाला ।
- २.२.२.४.५ प्रेरणादायी ।
- २.२.२.४.५ भावुक ।
- २.२.२.४.७ दूसरों की मदद करनेवाला ।
- २.२.२.४.८ मानवतावादी ।
- २.२.२.४.९ आधुनिक विचारोंवाला ।
- २.२.२.४.१० जीवन की सच्चाई जाननेवाला ।

- २.२.२.५ गौण पात्र ।
- २.२.२.५.१ मीनाक्षी ।
- २.२.२.५.२ विमला ।
- २.२.२.५.३ रजिया ।
- २.२.२.५.४ दुलारीबाई ।
- २.२.२.५.५ नीलिमा भाभी ।
- २.२.२.५.६ मिसेज खैतान ।
- २.२.२.५.७ तरू ।
- २.२.२.५.८ अजय ।
- २.२.२.५.९ चपरासी बाबू
- २.२.२.५.१० शिखा ।
- २.२.२.५.११ तहमीना के माता-पिता ।
- २.२.२.५.१२ रिकू
- २.२.२.५.१३ निक्की और आशु ।
- २.२.३ ' अकेला पलाश ' में प्रयुक्त चरित्र-चित्रण की विशेषताएँ ।
- २.२.३.१ चरित्र का व्यक्तित्व ।
- २.२.३.१.१ बाह्य व्यक्तित्व ।
- २.२.३.१.२ आंतरिक व्यक्तित्व ।
- २.२.३.२ चरित्र के बौद्धिक गुण ।
- २.२.३.३ चारित्रिक गुण ।

- २.२.४ ' अकेला पलाश' में प्रयुक्त चरित्र-चित्रण की विधियाँ ।
- २.२.४.१ विश्लेषणात्मक विधि ।
- २.२.४.२ अभिनयात्मक विधि ।
- २.२.४.२.१ प्रत्यक्ष चरित्र-चित्रण विधि ।
- २.२.४.२.२ अप्रत्यक्ष अपरोक्ष चरित्र-चित्रण विधि ।
- २.२.४.३ मनोवैज्ञानिक विधि ।
- २.२.४.४ पूर्व-वृत्तात्मक विधि ।
- २.२.४.४.१ पूर्व-जीवन के माध्यम से ।
- २.२.४.४.२ स्मृति के माध्यम से ।
- २.२.४.५ संकेतात्मक विधि ।
- २.२.४.६ भाषात्मक विधि ।
- २.२.४.७ स्वगतात्मक विधि ।
- २.३ संवाद या कथोपकथन ।
- २.३.१ व्याख्यात्मक संवाद ।
- २.३.२ भावात्मक संवाद ।
- २.३.३ आवेशात्मक संवाद ।
- २.३.४ मनोवैज्ञानिक संवाद ।
- २.३.५ नाटकीय संवाद ।
- २.३.६ हास्य-व्यंग्यात्मक संवाद ।
- २.३.७ गंभीर संवाद ।

- २.३.८ मारुिक संवाद ।
- २.३.९ व्यावहारिक संवाद ।
- २.३.१० तर्कपूर्ण संवाद ।
- २.३.११ उपदेशात्मक संवाद ।
- २.३.१२ आलंकारिक संवाद ।
- २.३.१३ उद्देश्यपूर्ति में सहायक संवाद ।
- २.३.१४ चारित्रिक विशेषताओं को स्पष्ट करनेवाले संवाद ।
- २.४ भाषा-शैली ।
- २.४.१ भाषा ।
- २.४.१.१ शब्दप्रयोग के विभिन्न रूप ।
- २.४.१.१.१ तत्सम शब्द ।
- २.४.१.१.२ तद्भव शब्द ।
- २.४.१.१.३ देशज शब्द ।
- २.४.१.२ विदेशी शब्द ।
- २.४.१.२.१ अरबी शब्द ।
- २.४.१.२.२ फारशी शब्द ।
- २.४.१.२.३ उर्दू शब्द ।
- २.४.१.२.४ तुर्की शब्द ।
- २.४.१.२.५ अंग्रेजी शब्द ।
- २.४.१.३ अन्य शब्द ।

- २.४.१.३.१ ध्वन्यार्थक शब्द ।
२.४.१.३.२ निरर्थक शब्द ।
२.४.१.३.३ अपशब्द ।
२.४.१.३.४ द्विरूक्त शब्द ।
२.४.१.४ भाषा सौन्दर्यके साधन ।
२.४.१.४.१ आलंकारिक भाषा ।
 (म) विशेषण ।
 (य) रूपक ।
 (र) उपमा ।
२.४.१.५ भाषा के रूप ।
२.४.१.५.१ आवेशात्मक भाषा ।
२.४.१.५.२ पात्रानुकूल भाषा ।
२.४.१.५.३ सहज स्वाभाविक भाषा ।
२.४.१.५.४ उपदेशात्मक भाषा ।
२.४.१.५.५ व्यंग्यात्मक भाषा ।
२.४.१.५.६ गम्भीर एवं परिष्कृत भाषा ।
२.४.१.६ मुहावरे-लोकोक्तियाँ ।
२.४.२ शैली ।
२.४.२.१ विश्लेषणात्मक शैली ।
२.४.२.२ नाटकीय शैली ।

- २.४.२.३ चेतनाप्रवाह शैली ।
- २.४.२.४ पल्लेश-बैक शैली (पूर्व दीप्ति)
- २.५ देशकाल तथा वातावरण ।
- २.५.१ आंतरिक वातावरण ।
- २.५.१.१ घटनाओं और परिस्थितियों का चित्रण ।
- २.५.१.२ पात्रों की मानसिक स्थिति का चित्रण ।
- २.५.२ बाह्य वातावरण की सृष्टि ।
- २.५.२.१ स्थानीय वातावरण ।
- २.५.२.२ प्रकृति-चित्रण ।
- २.५.२.३ सामाजिक परिस्थिति ।
- २.५.३ देशकाल-वातावरण संबंध चित्रण का मूल्यांकन ।
- २.५.३.१ चित्रण की सूक्ष्मता और गहनता ।
- २.५.३.२ चित्रण की यथार्थता और स्वाभाविकता ।
- २.५.३.३ वर्णन शैली की प्रभावात्मकता ।
- २.५.३.४ सोद्देश्यता ।
- २.६ उद्देश्य ।
- २.७ शीर्षक ।
- २.७.१ शीर्षक के आधार ।
- २.८ ' अकेला पलाश ' के चित्रण की विशेषताएँ ।
- २.८.१ लेखन में सरलता और बोधगम्यता ।

- २.८.२ मध्यवर्गीय परिवेश का चित्रण ।
- २.८.३ यथार्थ का अंकन करने की क्षमता ।
- २.८.४ विषय के साथ तादात्म्य की स्थिति ।
- २.८.५ नारी स्वतंत्रता की प्रेरणादायी ।
- २.८.६ मनोवैज्ञानिकता ।
- २.८.२ कल्पनातत्त्व ।
- निष्कर्ष ।

तृतीय अध्याय - " अकेला पलाश " उपन्यास में चित्रित नारी

पृष्ठ १२४ - १७५

विषय प्रवेश

- ३.१ भारतीय समाज में नारी का स्थान ।
- ३.२ विद्वानों के विचारों में नारी ।
- ३.३ साहित्य में नारी-जीवन ।
- ३.४ हिंदी उपन्यास में नारी-जीवन ।
- ३.५ ' अकेला पलाश ' उपन्यास में चित्रित नारी ।
- ३.५.१ माता ।
- ३.५.१.१ स्वार्थी माता ।
- ३.५.१.२ आदर्श माता ।
- ३.५.१.३ वात्सल्यमयी माता ।
- ३.५.१.४ परम्परागत माता ।

- ३.५.१.५ लापरवाह माता ।
- ३.५.२ पत्नी ।
- ३.५.२.१ असफल पत्नी ।
- ३.५.२.२ कमजोर, बेबस पत्नी ।
- ३.५.३ प्रेमिका ।
- ३.५.३.१ विद्रोही प्रेमिका ।
- ३.५.३.२ असफल प्रेमिका ।
- ३.५.३.३ प्रेम में घर त्यागनेवाली प्रेमिका ।
- ३.५.४ बहन ।
- ३.५.५ सास ।
- ३.५.५.१ परम्परागत सास ।
- ३.५.६ नायिका के रूप में नारी ।
- ३.५.७ परिस्थितियों के जाल में फँसी नारी ।
- ३.५.८ त्यागमयी नारी ।
- ३.५.९ मानवतावादी नारी ।
- ३.५.१० संन्यासिनी ।
- ३.५.११ समाजसेविका ।
- ३.५.१२ कमजोर नारी ।
- ३.५.१३ अकेलेपन से पीड़ित नारी ।
- ३.५.१४ शोषित नारी ।

- ३.५.१४.१ माँ, पति, प्रेमी द्वारा शोषित नारी ।
- ३.५.१४.२ सास द्वारा शोषित नारी ।
- ३.५.१४.३ पति द्वारा शोषित नारी ।
- ३.५.१४.४ नेता द्वारा शोषित नारी ।
- ३.५.१४.५ प्रेमी द्वारा तथा संन्यासियों द्वारा शोषित नारी ।

निष्कर्ष ।

चतुर्थ अध्याय - “ अकेला पलाश ” उपन्यास में चित्रित समस्याएँ

पृष्ठ १७६ - २१९

- ४.१ समस्या और साहित्य ।
- ४.२ समस्या साहित्य की अनिवार्यता ।
- ४.३ नारी समस्याओं का चित्रण ।
- ४.४ उपन्यासों में समस्या का चित्रण ।
- ४.५ ‘ अकेला पलाश ’ उपन्यास में चित्रित समस्याएँ ।
- ४.५.१ वैवाहिक समस्याएँ ।
- ४.५.१.१ प्रेमविवाह की समस्या ।
- ४.५.१.२ अनमेल विवाह ।
- ४.५.१.३ अंतर्जातीय विवाह की समस्या ।
- ४.५.१.४ कुलगोत्र की समस्या ।
- ४.५.१.५ बिगड़े दाम्पत्य जीवन की समस्या ।
- ४.५.१.६ कम उम्र में होनेवाले विवाह की समस्या ।

- ४.५.२ नारियों की समस्याएँ
- ४.५.२.१ नौकरीपेशा नारियों की समस्या ।
- ४.५.२.२ आर्थिक स्वायत्तताकी समस्या ।
- ४.५.२.३ नारी स्वातंत्र्य की समस्या ।
- ४.५.२.४ विधवा समस्या ।
- ४.५.२.५ परित्यक्ता स्त्री की समस्या ।
- ४.५.२.६ अविवाहित नारी की समस्या ।
- ४.५.२.७ बलात्कारी नारियों की समस्या ।
- ४.५.२.८ अशिक्षित नारी की समस्या ।
- ४.५.२.९ अच्चशिक्षित नारी की समस्या ।
- ४.५.२.१० स्त्री का कुण्ठाग्रस्त जीवन ।
- ४.५.२.११ प्रेम में गृहत्याग की समस्या ।
- ४.५.३ अन्य समस्याएँ ।
- ४.५.३.१ राजनीति में शीलभ्रष्ट नेताओं की समस्या ।
- ४.५.३.२ हरिजन समस्या ।
- ४.५.३.३ बेकारी की समस्या ।
- ४.५.३.४ भ्रष्टाचार की समस्या ।
- ४.५.३.५ आदिवासियों की समस्या ।
- ४.५.३.६ धार्मिक क्षेत्र में अनाचार की समस्या ।
- निष्कर्ष ।

उपसंहार
संदर्भ ग्रंथ-सूची

पृष्ठ २२० - २२८
पृष्ठ २२९ - २४०